

Türk Dünyası
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

52

Şubat 1988

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Turan YAZGAN - Doç. Dr. A. Mertol TULUM
Doç. Dr. Mustafa E. ERKAL

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI *Sayı 52 *Şubat 1988 *iki
ayda bir yayınlanır *Sahibi: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı adına Prof.
Dr. Turan YAZGAN *Yazı İşleri Müdürü: Saadet PINAR YILDIRIM
***İdarehane: Ankaravî Mehmet Efendi Medresesi, Belediye Sarayı Arkası,**
Saraçhane/İSTANBUL *Dizgi: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ
Tekin Dizgi Merkezi *Baskı: Baysan Matbaası *Kapak Düzeni: Ömer
ONAY

Haberleşme Adresi:

P.K. 94 Aksaray / İSTANBUL
Tel: 511 10 06 - 511 18 33

MÜSLÜMAN DEVLETLERİNDE İKTÂ SİSTEMİNİN TEMELLERİ *

Yrd. Doç. Dr. Şâhin UÇAR**

“Şehirlerin halklarından Allah Resûlü’ne her kim ki ganimet vermişse, o Allah’a, Resûlü’ne, ve yakın akrabâya, yetimlere, muhtaçlara ve seyyahlara âittir, ta ki o sizin zenginleriniz arasında dolaşıp durmasın (Kurân: Haşr Sûresi; 7)”.

İslâm Târihinin İlk Periyodundaki Bâzı Farklı Yorumlara Dâir

Nominalistik bir soru ile başlayacağım: Efendi olan hangisi, insan mı, kelimeler mi? İnsanın dâimâ kullandığı kelimelerin efendisi olduğu şüphelidir. Bâzan ananevî değerler; kelimeleri, fikirlerini ifade etmek için bu kullanan insan üzerine efendi yaparlar. Bu tebliğde, fe’y, harac, ganimet, cizye gibi terimlerle alakalı olarak İslâm (şeriat) hukûkündaki bâzı mühim problemlere işâret edeceğim. İslâm’ın ilk periyodunda bu meseleler üzerinde bâzı farklı yorumlar ve ihtilâflar mevcut olduğunu göstermeye çalışacağım. Gerçekten de, bu ihtilâflar İslâm hukûkunun çok mühim problemlerindedir; zirâ bütün idârî kânunlar mezkûr terimlere istinâd eder. Târihî vâkıaları sergilemeye başlamadan önce bir diğer probleme işâret etmeme izin verilsin ki, târihî vâkıalar (facts) İslâm târihini tefsir etmek için yeterli ve kuvvetli bir zemin teşkil etmezler. Filhakika, zikredilen meseleler târihî anlayıştan daha geniş bir perspektife muhtaçtırlar. Bâzı tarihî vâkıaları sergilemek anlayış için çok faydalı bir usûl değildir; bu vâkıaları tefsir etmemiz lâzımdır, fakat bu da, saf târihî tahkiyede olduğu üzere sâdece vâkıaların kendi ayakları üzerinde durmaları yerine, târih felsefesi yapıyoruz, demek-

* İran’da 26-29 Ağustos 1986 târihleri arasında yapılmış Ekonomik Kalkınma Semineri münasebetiyle yazılan İngilizce tebliğden tercüme edilmiştir.

** Konya Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Târih Bölümü Öğretim üyesi.

tir. Bunlar öyle meselelerdir ki, sâdece târihle değil, fakat aynı zamanda, hukuk, ilâhiyat, ekonomi ve felsefe ile de ilgilidirler. Bu yüzden, böyle kısa bir tebliğ içinde, bütün meseleler için tatminkâr bir açıklama verebileceğim şüphelidir. O halde, meseleleri izâh edip tefsir eden bir açıklama (commentary explanation) yapmaya çalışmayacak, fakat meselelerin, daha esaslı bir şekilde araştırılması gereken problematik cihetlerine işâret etmekle iktifâ edeceğim.

Hatırlatmama izin verir ki, ben şuurlu bir Müslüman'ım, fakat aynı zamanda İslâm târihi uzmanıyım (scholar); o halde, mâhut târihî vâkıaları araştırır ve yorumlarken, benim için ananevî İslâm hukûku değil, gerçek önce gelmektedir. H.A.R. Gibb'in dediği gibi: "âlimler ve târihçiler, tabii olarak bir düzen, bir dogma veyâ bir takım kâidelerin siyah ve beyaz gibi, keskin hatlarla ortaya konulması hâlinde, bunların kânun, ilâhiyat, âyinler şeklinde pratik bir güç kazanmış olacağını (bilhassa şark mevzu bahis olduğunda daha fazla) farzetmek hatâsına düşerler. Gerçeğe bundan daha az benzeyen hiç bir şey yoktur. Bir dogmatik hukûkun incelikli bir tarzda işlenmesi teorik bir standart ortaya koyar ki, bu teorik standarda tedricî olarak ve kısmen ulaşılabilir, fakat aslâ kesin olarak ulaşamaz¹". İslâm'ın ananevî hukûkuna göre, fe'y, ganimet, cizye ve haracın ne olduğu ve nasıl tatbik edildiği husûsunda her hangi bir şüphe yoktur. Modern araştırmacılar dahi, İslâmî ekonomiyi açıklamaya çalıştıkları zaman, bunlar hakkında rahatça fikir beyân ediyorlar²". Fakat Fuad Köprülü, arâzi meselesi ve vergiler hakkında konuşurken diyor ki; "... bu meselede İmam Abû Yûsûf'un meşhur Kitâb-al-Harâc'ı gibi sistematik hukuk kitaplarının nazari ve târihî realiteye uymayan hayâlî hükümlerine inanmamak ve bu meseleleri târihî bir zihniyetle tetkik etmek icabeder³". Fakat müsâdenizle tekrar edeyim ki, bir târihi sergilemenin (exposition) bu meseleleri anlamak için kifâyet edeceğini zannetmiyorum. Bu târihî muta ve vâkıaları (facts) tefsir etmeliyiz ve bunun içinde târihî faktörlerin (olgu, vâkıa, muta) arkasında bir târih felsefesi bulunmasına ihtiyaç vardır. Her ne kadar bu mevzu üzerinde kendime mahsus bir tefsirim var ise de, bu tebliğde, Müslüman ulemâsı tarafından bu terimlerle ilgili olarak araştırılması gereken târihî problemler ve ihtilâflara sâdece işâret etmekle iktifâ edeceğim.

Her şeyden önce, Fe'y, ganimet, cizye ve haraç terimlerinin kullanılmasında bâzı belirsizlikler vardır. Bunlar fukahânın farzettığı gibi sınırları kesinlikle belirlenmiş terimler değildir. Târihî bir perspektiften bakarak, gösterebiliriz ki ilk devirlerde haraç ve cizye terimleri eş anlamlıdır ve alternatif olarak (birbiri yerine) kullanılmışlardır. Fe'y ve ganimet terimleri arasında dahi bir takım belirsizlikler vardır; her ne kadar fukahâ bunların başlangıçtan beri farklı terimler olduklarını söylerler ise de velâkin, Ebu Ubeyd (770-839) diyor ki, "eğer bir arâzi kılıç kuvveti ile fethedilmiş ise, emir (veyâ halife) onu fe'y veyâ ganimet ad-

detmek husûsunda muhtardır ⁴”. Ve Ebû Ubeyd’e göre, cizye (ki bu aynı zamanda haraç mânâsına da gelir, şâyet fukahânın incelikli bir şekilde işlenmiş arâzi hukûku sistemi teşekkül etmeden önce bu terimlerin aynı mânâyı ifâde ettiklerini nazarı dikkate alacak olursak), bir çeşit “fe’y” dir⁵. Kurân’da ifâde edildiği gibi, “fe’y” Peygamber’e âittir ve onu her hangi birine iktâ (katai) olarak verebilir. Fukahâ (hukuk ulemâsı) fe’y ve ganimetin farkları husûsunda aynı zamanda, Kûran’da ifâde edildiği şekilde (ki bu tebliğin epigrafi olarak iktibas edilmiştir) “Allah’a âit olan” ile “Onun Resûlü’ne âit olan” kısımlar hakkında farklı görüşler ifâde ediyorlar. Meşhur “fedek” ihtilâfı da bu mesele ile ilgilidir, zirâ “fedek” bir fe’y arâzisi idi (savaşız fethedilen Hayber arâzinin bir kısmıdır). Yâni, fe’y aynı zamanda ganimet mânâsına gelir, fe’y ganimeti içine alır, fakat ganimet ancak kılıç zoru ile ele geçirilebilen şeylerdir. Âyetteki ibâre, “Allah’a âit olan” ifâdesi dahi târihî perspektif açısından mühim görünüyör: Ömer İbni Hattâb’ın zamânında, içlerinde Bilâl de dâhil olmak üzere bâzı kimseler, Kurân ahkâmına göre, ganimetin Müslümanlar arasında paylaşılması gerektiği husûsunda Hz. Ömer’le münâkaşa etmişlerdi. Bu ganimet (veyâ Ömer’e göre fe’y) sâdece menkûl malları değil Sevâd-ı Irak denilen arâziyi de ihtivâ eder. Hz. Ömer Sevâd-ı Irak’ı Müslümanlar arasında paylaştırmadı ve bu Müslümanlar arasında bir ihtilâfa sebep oldu. “Fe’y; mâl-ı Allah olarak telâkki edilir (ve böyle “Allah’a âit mallar” olarak telâkki edildiği için, devlet mülkiyetine alınmak sûretiyle “Beytü’l-mâl” in mülkiyeti olarak muhafaza edilir) ve ganimete mâlû’l-müslimîn denir (Müslümanlar’ın malları, muhariplere âittir ve onlar arasında paylaşılması gerekirdi). Öyle görünüyör ki ‘iktâ’ daha peygamberin kendisi zamânında başlıyor (fe’y arâzisinin bir kısmını pirilerine vermekle). Halife Ömer ile birlikte, görüyoruz ki bir İslâm devleti “Beytü’l-mâl” (devlet hazinesi), maaşlı askerî kıtalar, ordugâhlar ve benzeri müesseseler ile teşekkül ediyor. Aynı zamanda, Mâl-Allah Hz. Ömer tarafından, bütün Müslümanlar için bir vakıf olarak telâkki edilmiştir.

Öyle görünüyör ki arâzi meseleleri ile ilgili politik ihtilâflar Halife Ömer zamânında başlıyor. Fakat o güçlü bir halife idi; ve bu ihtilâf onun zamânında Müslümanlar arasında fazla huzursuzluk ortaya çıkarmadı. Halife Ömer arâziyi ganimet olarak bölüştürmedi, aksine orduya bir maaş tahsis etti. Tabii, bu maaş fe’y arazisinden elde edilen gelirlere (yâni cizye) göre pek büyük gelir sayılmazdı (fe’y gelirlerinden azdı yâni). Mukâtile (muharipler) bu arâzilerin ganimet olmak hasebiyle aslında kendilerine âit olduğuna inanıyorlardı (yâni bunlar mâlû’l-müslimîn idiler ve onlar arasında paylaşılması gerekirdi); fakat onlar sâdece halifenin takdir ettiği ölçüde ödenen bir maaş alıyorlardı⁶. Onlar, fe’y arâzisinin gelirinin paylaşılması gerektiği husûsunda ısrâr ediyorlardı. Devleti kıskanıyor ve bu yüzden devlet gelirlerini onlardan uzak tutan memurları da

kıskancıydı. Gerçekte bu protesto Halife Ömer'in sistemine karşı idi, zirâ fe'yi (veyâ ganimeti) ordunun elinden alan o idi; ve icraatını Haşr sûresindeki âyetleri tefsir ederek müdâfaa etmişti. Fakat bu husustaki politik rahatsızlıklar Halife Osman zamânında başlamıştır, zirâ onun Halife Ömer gibi kuvvetli bir otoritesi yoktu. O akrabâlarına geniş iktâlar (fe'y arâzisinden kısımlar) verdi. Eğer bir arâzi mâl-allah olarak (mâlü'l-müslimîn değil) telâkki edilirse, o "Allah'a âittir"⁷; Beytü'l-mâl'de muhafaza edilir (devlet hazinesi olarak); ve tabîî, (bunun neticesinde) halifenin tercihi nasılsa öyle yönetilmek ve kullanılmak durumundadır. Bu durumda, öyle görünüyordu ki, devlet sâdece bâzı imtiyazlı şahıslar için fayda temin ediyordu. Hatırlanması gerekir ki, Halife Osman'ın katline yol açan hâdiseler bu târihî vâkalâr ile başlıyor. Rivâyet olunuyor ki, Sâid İbnü'l-As (Irak vâlisi), "Sevâd-ı Irak Kureyş'in mezraasıdır," demişti ve yine şâyânı dikkattir ki, Malik Eşter Nehâî ve diğer Iraklılar, Said bunu söylediği zaman, "onların kılıçları ile kazanılmış ve Tanrı tarafından onlara verilmiş bir fe'y olduğuna göre; Irak, vâlinin ve akrabâlarının mezraası (çiftliği) olamaz"⁸ diyerek vâli ile Irak'ın pozisyonunu münâkaşa etmeye başladılar.

Taberî'ye göre, Ebâ Zer dahi Şam Vâlisi (Suriye) Muaviye'nin zengin olması sebebiyle, Muaviye'yi huzursuz etmişti. Yine şu husûsa işâret etmek enteresan olacaktır ki Ebâ Zer'in Muaviye ile anlaşmazlığı husûsundaki hikâyeye, aynı zamanda İbni Sevdâ ile de ilgilidir. Mâl-Allah ve Mâlü'l-müslümîn terimleri de bu hikâyede yine zikredilmiştir⁹. Bilindiği gibi, Ebâ Zer halk üzerindeki teşirleri sebebi ile Suriye'den sürgün edilmiştir.

Bu perspektif içinde, Halife Osman'ın katli, yeni ve mühim bir mevzu ile irtibatlı gibi görünüyor: Müslümanlar arasında İslâm'ın ekonomik modeli husûsunda anlayış farkları ve ihtilâflar... Yine hatırlatmama izin verin ki, Muaviye, Ziyad İbni Ebîhi'nin halife olarak kendisine biat etmesini temin etmeye çalıştığı zaman aralarında bu meseleyi tekrar münâkaşa ettiler. Muaviye'ye göre, devlet hazinesi (Beytü'l-mâl'deki toprak vergileri, haraç, cizye veyâ fe'y arâzisinin gelirleri) Ziyad tarafından Basra'da muhafaza edilmekte idi, (zirâ o, Ali tarafından Fars vâlisi tâyin edilmişti); Mâl-Allah idi ve böyle olmakla da Ziyad'ın bunları hilâfet makâmına iâde etmesi gerekirdi¹⁰. Tabîî, Ziyad'a göre bunlar Mâlü'l-müslimîn idiler. Mamafih, kolayca anlaşılabilir, Ziyad, Mâlü'l-müslümîn'i kendisi için alıyordu ve karşılığında Muaviye'ye biad etti.

DİP NOTLAR

1- H.A.R. Gibb, *Mohammedanism*, New York 1955, s. 99.

Yrd. Doç. Dr. Şâhin UÇAR: MÜSLÜMAN DEVLETLERİNDE İKTÂ SİSTEMİ

- 2- Meselâ, M.A. Mannan İslâm Ekonomisi; M.B.Es-Sadr İslâm Ekonomi doktrini; A. Şafak İslâm-
da Arâzi Hukûku ve benzerleri.
- 3- F. Köprülü (izahlarda), W. Barthold'un İslâm Medeniyeti Târîhi'nde, s. 167.
- 4- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam, Kitâbü'l-Emvâl, İstanbul 1981, s. 87.
- 5- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam a.g.e., s. 37 ve d.
- 6- Belâzurî, Fütûhü'l-Buldân, Beyrut 1957, s. 370 ve d.
- 7- Taberî, Târîhi ül-Ümem ve'l-Mülûk, (1/2858) Beyrut, s. 282.
- 8- a.g.e., s. 323 (1/2916)
- 9- a.g.e., s. 283 (1/2859)
- 10- a.g.e., s. 168 (13/2)